

VOORBIJ DE VERZUILING?

Kontich twaalf jaar later: een replicatie-onderzoek naar organisatienetwerken en politieke partijen*

Peter Van Aelst en Stefaan Walgrave

INLEIDING

Als er één domein is waarop Vlaamse, en ook Nederlandse, sociologen hebben uitgeblonken, dan is het wel de theorie en het onderzoek naar wat Kruyt in 1957 onder de term verzuiling in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek introduceerde. Heel wat academische energie werd sindsdien geïnvesteerd in het conceptualiseren van het theoretische begrip verzuiling en in het empirisch onderzoek dienaangaande. Verzuiling bracht het zelfs tot internationaal concept: Rokkan (1977) vertaalde het letterlijk als *pillarisation* en meende dat gelijk welke maatschappij kon getypeerd worden als in mindere of meerdere mate verzuild.

In 30 jaar Vlaamse verzuilingsstudies evolueerde het denken en schrijven over verzuiling ingrijpend (Billiet, 1988). Meer en meer raakte het levensbeschouwelijke facet van verzuiling op de achtergrond en kwam het organisatorische facet, zuilen als netwerken van organisaties, op de voorgrond te staan. Daarnaast werd verzuiling geleidelijk steeds meer als een politiek concept gedefinieerd. Zowel Hellemans (1990), Huyse (1987) als Billiet (1987) beschouwden de aanwezigheid van een netwerkpartij die met een domeinmonopolie was begiftigd als een *conditio sine qua non* om van een zuil te spreken.

De 'organisatienetwerk'-idee en de politieke invulling van verzuiling, leidden tot een grotere aandacht voor het mesoniveau van verzuiling: het gaat hier niet, zoals in micro-opzicht, om bevolkingsgroepen die dankzij samenvallende lidmaatschappen

gesegregeerd zijn of om het individueel 'verzuilingsbewustzijn'; noch, zoals in macro-opzicht, gaat het om onderzoek over welke maatschappelijke domeinen door de zuilen zijn verkaveld. Op mesoniveau gaat de aandacht vooral naar het netwerk dat de verzuilde organisaties samen met 'hun' politieke partij vormen en naar de manier waarop organisaties en politieke partijen aan elkaar gekoppeld zijn. In deze optiek wordt verzuiling gedefinieerd als een situatie waarbij sociale organisaties en politieke partijen exclusief, formeel en duurzaam samenwerken (Walgrave, 1995). Zuilen zijn dus extern gesegregeerde en intern geïntegreerde netwerken van organisaties, aparte entiteiten met relatief weinig contact met organisaties uit de omgeving. Hoewel de verzuilingsstudies in het algemeen niet echt uitblonden door hun empirische bewijsvoering, afgezien van enkele microvlak-studies over bijvoorbeeld stemgedrag en lidmaatschap van organisaties (Billiet, 1995), vertaalde die theoretische verschuiving zich al helemaal niet meer in een empirisch onderzoeksprogramma, publicaties van Smits (1982, 1986), Van De Velde (1988) en Walgrave (1995) ten spijt. Dat had ongetwijfeld te maken met het feit dat het empirisch peilen naar verzuiling op mesoniveau niet zo eenvoudig is, alleen al omdat de banden tussen organisaties soms aan het oog onttrokken zijn en de betrokkenen meestal niet graag in hun kaarten laten kijken.

Een tweede reden voor de gebrekkige empirische onderbouw van verzuiling op mesoniveau is dat naar het midden van de jaren '90 toe heel de wetenschappelijke discussie over verzuiling zo goed als stilviel. Huyses laatste bijdrage (1987) was getiteld *De verzuiling voorbij*; Hellemans (1990) meende dat de tijd van de verzuiling voorbij was; Walgrave (1995) beweerde dat ontzuiling slechts een kwestie van tijd was. Huysse en Hellemans bedoelden vooral dat de ideologische component van de zuilen wegsmolt zonder dat dat in eerste instantie de organisatorische netwerken leek te bedreigen. Ze hadden het dus eerder over een transformatie van de zuilen dan over ontzuiling *sensu stricto*, hoewel ze zich heel wat vragen stelden over de stabiliteit en houdbaarheid van de overblijvende 'neozuilen' (Hellemans, 1990). Toch werd algemeen aangenomen dat er sprake was van ontzuiling en dat het met België dezelfde weg als met het ontzuilde Nederland opging. Maar onderzoeksresultaten die die ontzuilingsthese staafden, bleven vrijwel volledig achterwege, zeker op mesoniveau. Het weinige onderzoek was telkens een momentopname, waardoor uitspraken over het ontzuilingsproces niet mogelijk waren.

In deze bijdrage pogen we die driedubbele lacune gedeeltelijk op te vullen. Dit artikel situeert zich volledig op mesoniveau; het brengt kwantitatieve empirische data aan; en het laat toe uitspraken te doen over het aan de gang zijnde ontzuilingsproces, omdat twee momentopnames met elkaar worden vergeleken. De gegevens die we hier presenteren, zijn het resultaat van een in 1997 uitgevoerd replicatieonderzoek van Van De Veldes lokaal verzuilingsonderzoek uit 1985. Op basis van een bevraging van alle verenigingen in de Antwerpse gemeente Kontich en meerbepaald hun onderling overlappende bestuursfuncties ging Van De Velde in 1985 na in welke mate er sprake is van verzuiling op mesoniveau en van een koppeling tussen organisatienetwerken (op ideologische grondslag) en politieke partijen. We

namen Van De Veldes methodologie volledig over, tot de formulering van de vragen in de vragenlijst toe, en analyseerden ze aan de hand van dezelfde technieken en maten (1). Een onderzoek op lokaal niveau heeft als bijkomend voordeel dat het mogelijk is om alle verenigingen in beschouwing te nemen. Wat betekent dat de grenzen tussen de zuilen niet a priori worden verondersteld, maar dat deze uit de empirie moeten blijken. In 1985 bleken deze ideologische grenzen in het Kontichse verenigingsleven in hoge mate aanwezig te zijn. Bijna 80% van de verenigingen werd aan het katholieke, socialistische of liberale netwerk toegewezen. Van De Velde schreef dat een langdurige waarneming in de tijd het eventueel toevallige karakter van de door haar vastgestelde overlappende bestuursfuncties zou kunnen toetsen (Van de Velde, 1988). Het is juist die longitudinale waarneming die we met dit onderzoek beoogden.

Onze invalshoek om de koppeling tussen sociale organisaties onderling en tussen sociale organisaties en politieke partijen te vatten, is het opsporen van overlappende bestuursfuncties (Duffhues, Felling en Roes, 1985; Scott, 1991; van der Knoop, 1994). De veronderstelling daarachter is dat als een bepaalde persoon op een bepaald moment zowel in het bestuur zit van de ene als van de andere organisatie, dat dit een contactpunt tussen die beide organisaties vormt. Hoe meer er zulke communicatiekanalen tussen organisaties bestaan en hoe beter de kwaliteit van die communicatiekanalen, hoe groter de kans dat die organisaties ook effectief samenwerken, gekoppeld zijn en hun acties op elkaar afstemmen. Meer zelfs: dubbelfuncties zijn een vrijwel onmisbaar instrument om organisaties in die mate aan elkaar te koppelen dat ze een zuil vormen. Dubbelfuncties zijn een zeer krachtig integratiemechanisme, zelfs krachtiger dan formele overlegorganen (Walgrave, 1995). Geen wonder dat het cement van de verzuiling voor een groot stuk uit zulke overlappende leiderschappen bestaat (Smits, 1982).

De geëigende techniek om zulke dubbelfuncties op te sporen en te analyseren, is de sociale netwerkanalyse. Een sociaal netwerk is "*een verzameling van punten die aan elkaar verbonden zijn door middel van een verzameling sociale relaties van een bepaald type*" (Laumann & Pappi, 1976: 18). Aan de hand van een uitgebreid vocabularium en een geheel van wiskundige bewerkingen poogt de netwerkanalyse de relaties tussen de actoren of punten in kaart te brengen (Wasserman en Faust, 1994). Bij een onderzoek naar de lokale zuilstructuren zijn de verenigingen of organisaties de punten van het netwerk en zijn de functies die leidende figuren in verschillende organisaties op hetzelfde moment vervullen de sociale relaties waarmee die aan elkaar zijn gekoppeld (Van Aelst, Bruyninckx, 1998).

Het voordeel van zulke netwerkanalyse is dat het informele en verborgen verbanden blootlegt. Organisaties hoeven niet openlijk en officieel samen te werken voor we van banden kunnen spreken. Nadeel is dat netwerkanalyse van dubbelfuncties alleen (potentiële) communicatiekanalen in kaart brengt, maar niet op zoek gaat naar de effectieve communicatie die doorheen die kanalen loopt. Een tweede nadeel is dat netwerkanalyse heel hoge eisen stelt aan de in te zamelen data: het veld dat geanalyseerd wordt, moet strak worden afgebakend en binnen dat veld moeten de

data volledig zijn. Met andere woorden: er mogen geen gegevens ontbreken; als er entiteiten (organisaties) zijn waarover geen informatie beschikbaar is, ondergraaft dat alle resultaten. Elke organisatie (of positiebekleder in die organisatie) kan immers een knooppunt zijn dat voor de rest gescheiden organisaties met elkaar verbindt en elke foute afbakening van het veld of niet-exhaustiviteit van de data kan dus tot foute conclusies leiden. Wat de afbakening betreft, is de beperking tot alle verenigingen die in een gemeente actief zijn een voldoende scherp criterium. Ook aan de voorwaarde van exhaustiviteit van de data is voldaan: slechts enkele Kontichse organisaties, en niet de meest belangrijke, weigerden mee te werken (cfr. infra).

In kort bestek werd als volgt te werk gegaan. We inventariseerden alle verenigingen in Kontich aan de hand van een officiële lijst van de gemeente die we zelf verder aanvulden. Uiteindelijk kwamen we uit op 170 verenigingen, dat zijn er exact evenveel als Van De Velde in 1985. Elk van die verenigingen werd aangeschreven en daarna werd de voorzitter persoonlijk opgezocht. De vragenlijst werd afgegeven en kort daarop door de onderzoekers weer opgehaald. Dat gaf ons de kans om de ingevulde vragenlijst met de respondent te overlopen en eventuele misverstanden of onduidelijkheden uit de weg te ruimen. Vrijwel alle verenigingen werkten mee, slechts zes verenigingen weigerden, wat een respons van 96% opleverde (164). Een van de cruciale vragen uit de vragenlijst luidde of de vereniging over een dagelijks bestuur en over een uitgebreid bestuur beschikte: acht verenigingen stelden niet over zulk bestuur te beschikken. Indien dat wel geval was, werd de volledige naam en het volledige adres van alle bestuurders gevraagd. Ook deze vraag werd door het overgrote deel van de verenigingen behoorlijk ingevuld: slechts tien verenigingen gaven geen of slechts een onvolledig bestuur op. Dat probleem werd voor een stuk ondervangen door op andere manieren de namen van de betrokken bestuursleden op te sporen. Vervolgens werden al die namen en adressen onderling vergeleken en werd al of niet besloten tot het bestaan van dubbelfuncties. Naast heel deze kwantitatieve methodiek, werden ook een aantal diepte-interviews afgenomen met bevoorrechte getuigen van het Kontichse verenigingsleven: een lokale journalist, enkele partijvoorzitters, de voorzitster van het ACW.

Deze bijdrage bestaat uit vier delen. In het licht van de geschetste evolutie in het wetenschappelijk denken en spreken over verzuiling - het geleidelijk inzoomen op het organisatorische en daarna het politieke aspect ervan - beschouwen we zuilen in het eerste deel als louter organisatienetwerken (die op ideologische leest zijn geschoeid) zonder politieke partijen en gaan we na in welke mate er sprake is van gesegregeerde, intern geïntegreerde, parallelle organisatienetwerken. In het tweede deel voeren we de lokale politieke partijen in het netwerk in. We vragen ons af of de politieke partijen inderdaad het centrum en/of het sluitstuk van hun respectievelijke zuil vormen. In het derde deel vullen we de strikte netwerkanalysegegevens kort aan en door ze te plaatsen in het breder kader van het veranderende verenigingsleven in Kontich. In het vierde deel wordt de balans opgemaakt.

1. ZUILEN ALS NETWERKEN VAN ORGANISATIES

1.1. Het totale netwerk zonder partijen: minder dubbelfuncties, meer geïsoleerde verenigingen

De bevraging van de 164 verenigingen leverde in totaal 1.436 verschillende bestuursnamen op. 124 personen daarvan zijn actief in meer dan een vereniging (8%). Deze bestuurders zorgen voor 190 dubbelfuncties, vermits sommigen tot 5 bestuursmandaten in verschillende verenigingen cumuleren. Wanneer we geen rekening houden met meervoudige banden, dan behouden we nog 124 connecties tussen verenigingen. In 1985 verzorgden 195 personen, 16% van het totaal aantal bestuursleden, maar liefst 309 dubbelfuncties en 197 connecties. Dit grote verschil tussen 1985 en 1997 is niet te wijten aan een groter aantal bestuursleden in 1985: integendeel, het vorige onderzoek telde ruim 280 bestuursleden minder. Alleen al deze sterke daling van het aantal dubbelfuncties, doet vermoeden dat we waarschijnlijk minder sterk samenhangende zuilnetwerken zullen aantreffen.

Een tweede aanduiding daarvoor, is het groter aantal geïsoleerde verenigingen, verenigingen die geen enkele bestuurlijke overlapping hebben. In 1997 ging het om 72 van de 164 verenigingen (38%), in 1985 ging het slechts om 28%. De sportverenigingen zijn het meest geïsoleerd (55%), daarna volgen de jeugdverenigingen (44%). Dus niet alleen het aantal dubbelfuncties en connecties daalt, ook het aantal verenigingen die door die dubbelfuncties en connecties worden verbonden, is significant gedaald.

Dat het aantal dubbelfuncties daalt en het aantal geïsoleerde verenigingen stijgt, is echter onvoldoende om te spreken van ontzuiling. Daarom zullen in de volgende paragrafen eerst de Kontichse zuilnetwerken worden afgelijnd, daarna zal worden nagegaan of er connecties zijn die de zuilgrenzen overstijgen om vervolgens te onderzoeken in welke mate er sprake is van interne samenhang. Tenslotte wordt elk van de geconstrueerde zuilen apart kort toegelicht.

1.2. Zuilconstructie: minder grote zuilen

Vooraleer kan worden onderzocht of de netwerken intern geïntegreerd en extern gesegregeerd zijn, moet eerst worden nagegaan welke verenigingen tot de respectievelijke zuilnetwerken behoren. De verschillende verenigingen moeten met andere woorden in een zuil (of buiten de zuilen) worden ondergebracht. Dat gebeurde in twee stappen. In tabel 1 staan de resultaten van deze zuilconstructie.

Naar analogie van de werkwijze van Van De Velde gebeurde die zuilconstructie in de eerste fase op basis van drie criteria, met name de naam van de vereniging, de ideologische zelfdefinitie door de betrokken respondent (meestal de voorzitter) en/of

de bestuurlijke connecties met politieke partijen (CVP, SP of VLD). Op deze manier werden de verenigingen toegewezen aan een ideologische strekking (christelijk, liberaal, socialistisch, Vlaams of groen). In geval elke verwijzing ontbrak, werd de vereniging (voorlopig) als neutraal bestempeld, bij tegenstrijdige verwijzingen als gemengd. Sommige verenigingen scoorden op verschillende van die eerste drie criteria waardoor de rijtotalen in tabel 1 geen optelling van de rijgetallen zijn.

In de tweede fase werd de indeling verder verfijnd en aangevuld aan de hand van de resultaten van de *average linkage* methode (2), een vorm van clusteranalyse die zich baseert op overlappende leiderschappen. De verenigingen die niet aan de hand van de drie eerste criteria konden worden toegewezen, werden enkel op basis van hun dubbelfuncties geklasseerd. De organisaties die in een cluster voorkwamen waarvan een meerderheid behoorde tot een bepaalde ideologische strekking, werden tot diezelfde strekking gerekend (3). Zoals Van de Velde al aangaf, is deze methode niet vrij van kritiek, vooral omdat een aantal neutrale verenigingen op basis van hun bestuurlijke vervlechtingen toch tot een zuil werden gerekend. Zulke toewijzing uitsluitend op basis van dubbelfuncties, deed zich echter vrijwel alleen in de christelijke zuil voor: alle Vlaamse en groene verenigingen werden aan de christelijke zuil toegekend omdat ze in de clusteranalyse steeds voorkwamen met christelijke verenigingen. De beslissing om deze verenigingen toe te wijzen aan de christelijke zuil werd vooral genomen omwille van de vergelijkbaarheid met de resultaten uit 1985.

Tabel 1. Aantal toegewezen verenigingen op basis van de vier criteria

	naam vereniging (en/of)	ideologische zelfdefinitie (en/of)	pol. partij- connectie (en/of)	alleen a.d.h.v. dubbel- functies	# toegewezen verenigingen	
					1997	1985
christelijk	46	36	22	21	89	105
socialistisch	8	10	12	1	13	20
liberaal	3	6	6	-	7	10
neutraal	-	-	-	-	55	35
Totaal	57	52	30	22	164	170

Het valt op dat het aantal aan het christelijke, socialistische of liberale zuilnetwerk toegewezen verenigingen gedaald is met bijna 20% (van 135 naar 109). De zuilnetwerken zijn op twaalf jaar tijd dus gevoelig kleiner geworden. Het aantal neutrale verenigingen daarentegen groeide met meer dan de helft.

Voor het socialistische netwerk is de toewijzing op basis van de naam sinds 1985 ruim gehalveerd (van 17 naar 8), wat wijst op het verdwijnen van een aantal uitge-

sproken socialistische verenigingen. De reeds in 1985 kleine liberale zuil verliest nog drie verenigingen. In het geval van de christelijke zuil is de inkrimping vrijwel volledig te wijten aan de daling van het aantal interne dubbelfuncties, waardoor het aantal verenigingen dat enkel op basis van de clusteranalyse aan het netwerk kon worden toegewezen, sterk daalde van 40 in 1985 tot 21 in 1997. Zonder rekening te houden met de clusteranalyse zou de christelijke zuil in 1997 niet minder verenigingen bevatten dan in 1985. Dit betekent dat het aantal christelijke verenigingen (op basis van naam, ideologie of connectie met de partij) niet gedaald is maar dat een aantal minder uitgesproken christelijke verenigingen zich 'bestuurlijk' hebben losgemaakt van het christelijk netwerk.

1.3. Externe segregatie: minder 'gescheiden werelden'

Om na te gaan of die zuilnetwerken extern gesegregeerd zijn, moeten we kijken naar het aantal connecties of dubbelfuncties die níet binnen de eigen zuil gelegen zijn. In overeenstemming met de ontzuilingsthese is het aantal zuiloverstijgende overlappingsen tussen 1985 en 1997 gestegen, zonder dat er sprake is van massale ontrouw jegens de eigen zuil. Het aantal 'interzuilconnecties' onder alle connecties steeg van 2% naar 11%, het aantal zuiloverschrijdende dubbelfuncties groeide van 1% naar 7%. Verzuiling gebaseerd op exclusieve banden, uitsluitend met organisaties die tot de eigen leefwereld behoren, staat dus op de tocht, maar de voorkeur voor het eigen zuilmilieu blijft (voorlopig) zeker aanwezig.

Dat 11% van de connecties en 7% van de dubbelfuncties buiten het eigen zuilnetwerk vallen, betekent dat zich respectievelijk 89% connecties en 93% dubbelfuncties binnen de eigen wereld situeren. Dat bewijst de stabiliteit van de zuilnetwerken maar ook de kwaliteit van onze zuilconstructie: vele verenigingen die, bijvoorbeeld, op basis van naam aan een netwerk werden toegewezen, bleken inderdaad alleen bestuurlijke contacten te onderhouden met verenigingen uit dat netwerk. Dubbelfuncties zijn dus niet toevallig, maar vormen een integratie-instrument dat in zuilnetwerken (bewust) wordt aangewend.

De vastgestelde interzuilcontacten moeten wel wat gerelativeerd worden. Ze zijn allemaal (14) enkelvoudig en eerder 'onschuldig' van aard. Daarmee bedoelen we dat deze banden niet bestaan tussen belangrijke of centrale verenigingen in de respectievelijke zuilnetwerken. Het gaat dus niet om een connectie tussen het ACW en de SP, bijvoorbeeld. De helft van de buitenzuilconnecties loopt trouwens van een zuil naar een neutrale, niet-verzuilde vereniging. Bij nader onderzoek blijken de 'vreemde' connecties ook niet te verlopen via sleutelfiguren in beide verenigingen maar eerder via *backbenchers*. Dat betekent dat de grenzen van de zuilnetwerken minder waterdicht en sluitend geworden zijn, maar dat hun kern nog steeds 'bestuurlijk zuiver' is. Vooral aan de periferie van de zuilnetwerken is van segregatie minder sprake en komen er openingen naar andere zuilnetwerken. Ontzuiling knabbelt aan de marge en komt niet vanuit het centrum.

1.4. Interne integratie: lossere netwerken

De interne integratie van de zuilnetwerken kan alleen voor elke zuil apart nagegaan worden. In tabel 2 wordt een overzicht van de belangrijkste kenmerken van de verschillende netwerken gegeven. Toelichting bij de gebruikte terminologie evenals een grafische voorstelling van de besproken netwerken zit in bijlage. We gebruiken hieronder vooral elementaire hechtheidsmaten zoals densiteit (het aantal gerealiseerde directe relaties op het aantal mogelijke directe relaties) en samenhang (het aantal gerealiseerde directe en indirecte relaties op het aantal mogelijke directe en indirecte relaties binnen een component) omdat zij op eenvoudige en overzichtelijke wijze een beeld geven van de interne samenhang van de netwerken. Het gebruik van meer gespecialiseerde maten zoals spilcentraliteit werd beperkt vermits deze maten in het onderzoek uit 1985 niet werden gegeven, waardoor een adequaat vergelijkingspunt ontbrak.

Tabel 2. Basiskarakteristieken van de zuilnetwerken zonder partij

	liberaal netwerk		socialistisch netwerk		christelijk netwerk	
	1985	1997	1985	1997	1985	1997
n verenigingen	10	7	20	13	105	89
n geïsoleerden	3	4	3	3	9	29
n componenten	2	1	3	1	8	5
n dubbelfuncties	14	4	32	43	255	124
n connecties	9	3	28	26	155	76
densiteit	0,18	0,19	0,15	0,29	0,03	0,02
samenhang	0,25	0,14	0,33	0,58	0,64	0,25

1.4.1. Het liberale netwerk smelt weg

De liberale zuil was in het vorige onderzoek al danig kleiner (565 leden) (4) dan de andere en is met het verdwijnen van onder meer een jongeren- en een vrouwenvereniging nog nauwelijks een zuil te noemen (318 leden). Zeker als we weten dat van de zeven liberale verenigingen er slechts drie onderling bestuurlijke contacten hebben. In 1985 zat het liberale verenigingsleven in Kontich in een bloeiperiode, met een aantal nieuwe jonge verenigingen en een liberale partij die electoraal in de lift zat. In 1997 bleef daar weinig van over: binnen dit kleine netwerk was er een lage densiteit (het totaal aantal connecties op het aantal mogelijke connecties) en samenhang (het totaal aantal directe en indirecte connecties op het aantal mogelijke

connecties). Het aantal dubbelfuncties daalde sterk van 14 in 1985 tot amper 4 in 1997. Je kunt dus eigenlijk niet spreken van integratie. Straks zullen we zien dat de aanwezigheid van de VLD toch nog enigszins toelaat om van een zuil te spreken.

Hellemans (1990: 250) verwachtte een snelle achteruitgang van de liberale zuil, vermits de zuil nooit echt sterk uitgebouwd was en haar electoraal belang voor de liberale partij miniem bleek. Duffhues, Felling en Roes (1985) ontwikkelden een criterium om de interne integratie van zuilnetwerken te beoordelen en stelden dat minstens 50% van de organisaties binnen een netwerk voor elkaar op een of andere manier bereikbaar moeten zijn, en dus moeten behoren tot een zelfde component, om van een zuil te kunnen spreken. Zonder de politieke partij kan het liberale netwerk, met 43% van de verenigingen die behoren tot de grootste component, hieraan niet voldoen.

1.4.2. Het socialistische netwerk is kleiner maar hechter

Het socialistische verenigingsleven is in Kontich met een duizendtal leden nooit erg omvangrijk geweest. Net zoals het liberale heeft ook het socialistische zuilnetwerk een aantal van zijn verenigingen verloren zien gaan. Naast de socialistische mutualiteit en vakbond, die in 1997 niet meer als een actieve Kontichse verenigingen konden worden beschouwd omdat ze niet langer over een lokaal bestuur beschikken en geen lokale verenigingsactiviteiten opzetten, zijn vooral een aantal kleinere rode jongerenorganisaties opgedoekt. De overblijvende dertien verenigingen vormen wel een vrij hecht blok: slechts drie verenigingen zijn geïsoleerd. De sterke daling van het aantal verenigingen tussen 1985 en 1997 tastte de samenhang van het netwerk niet aan. Meer nog: omdat het aantal connecties slechts lichtjes daalde en het aantal dubbelfuncties sterk steeg, is het socialistische netwerk er sinds 1985 significant hechter op geworden. De samenhang steeg, de densiteit verdubbelde en ook de multipliciteit (de gemiddelde sterkte van de connecties) ging er op vooruit. In 1997 was 41% van de socialistische verenigingen direct voor mekaar bereikbaar.

Nu moet gezegd dat het niet verwonderlijk is, dat een kleiner netwerk ook hechter is. Telkens een vereniging verdwijnt, daalt het aantal mogelijke relaties sterk waardoor maten als densiteit en samenhang de neiging hebben groter te worden en meer hechtheid te indiceren (Scott, 1991: 76-79). Vraag is, of zulke hechte maar kleine netwerken nog wel zuilen kunnen genoemd worden. Wat er ook van zij, het grootste gevaar voor de toekomst van het socialistische netwerk in Kontich lijkt de hoge bestuursbelasting. Het wegvallen van één of meer socialistische 'superbestuurders' kan met zich meebrengen dat het hele socialistische netwerk uiteenbrokkelt. De gemiddelde socialistische bestuurder is bestuurslid in 2,5 socialistische verenigingen. We hebben dus te maken met zeer sterke wederzijdse coöptatie, noem het bloedarmoede.

1.4.3. Het christelijke netwerk ontrafelt maar blijft dominant

De christelijke zuil in Kontich krimpt, maar met 89 verenigingen en bijna 15.000 leden blijft ze ronduit de sterkste: ze is dertien keer groter dan de liberale en zeven keer groter dan de socialistische zuil; 54% van het totaal aantal verenigingen in Kontich is christelijk. Een verklaring voor de omvang van het christelijke netwerk zou de geschiedenis van Kontich kunnen zijn: het is van oudsher een landbouwgemeente, die pas later een typische agglomeratie- of banlieugemeente van Antwerpen werd, en het christelijke verenigingsleven vond doorgaans een vruchtbare voedingsbodem in agrarische gemeenten. Op basis van de naam onderscheiden we een forse arbeidersvleugel (19), een kleine boerenvleugel (5) en een mini-middenstandsvleugel (2). Net zoals in 1985 betekent dit dat ruim tweederde van de christelijke zuil bestaat uit verenigingen die niet tot de een van de drie christelijke standen behoren. Binnen deze zeer diverse groep vormen de christelijke jeugdverenigingen de grootste categorie (9). Voor het overige gaat het om verenigingen die op de meest verscheiden domeinen actief zijn en die op basis van hun naam, ideologische verwijzingen of connecties met andere verenigingen tot het christelijke netwerk werden gerekend.

Dat de verscheidenheid troef is in het christelijke netwerk, blijkt als de ideologische of levensbeschouwelijke oriëntatie van de vereniging onder de loep wordt genomen. Bijna een derde van de christelijke verenigingen (31%) rekent zich tot de christen-democratische strekking; een kleine 6% vindt zichzelf zowel christen-democratisch als Vlaams; 7% ziet zichzelf als louter Vlaams georiënteerd; 37% van de verenigingen vermeldt enkel dat het merendeel van haar leden een christelijke levensbeschouwing heeft; de overige 19% zegt zichzelf als volledig neutraal te beschouwen.

Bij een eerste blik op het christelijke zuilnetwerk valt meteen op dat er in 1997 veel meer geïsoleerde verenigingen (27%) tot de zuil werden gerekend - ze hebben een christelijke verwijzing in hun naam of noemen zichzelf nog christelijk maar hebben geen bestuurlijke contacten - dan in het vorige onderzoek (7%). Een aantal Vlaams-nationale verenigingen en vooral vele christelijke jeugdverenigingen belandden sinds 1985 in de diaspora.

De 60 christelijke verenigingen die onderling bestuurlijke contacten hebben, zijn goed voor 124 dubbelfuncties, dit is 65% van alle gerealiseerde bestuurlijke overlappingsen in het ganse Kontichse verenigingsleven. In 1985 verwezenlijkten 96 verenigingen nog 255 dubbelfuncties in het christelijke netwerk wat nog 82% van het totaal aantal bindingen betekende. De dichtheid van het christelijke netwerk bedraagt 0,02 wat betekent dat slechts 1 op 50 mogelijke relaties effectief gerealiseerd zijn. Vergeleken met 1985 is dit cijfer slechts licht gedaald. De samenhang is veel sterker gedaald. Ook de gemiddelde spoorlengte of centraliteit (het gemiddeld aantal stappen dat nodig is om twee verenigingen in het netwerk met elkaar te verbinden) is toegenomen. Dat wijst er op dat de christelijke verenigingen gemid-

deld verder van elkaar zijn komen te liggen. Na de inkrimping van het netwerk, lijken al deze vaststellingen een ontrafeling van het christelijke netwerk te suggereren. Omwille van de grootte van het netwerk is het moeilijk te zeggen of de ontzuiling hier krachtiger om zich heen grijpt dan in de liberale of de socialistische zuil. De gebruikte hechtheidsmaten zijn niet echt onderling vergelijkbaar als het netwerken van sterk verschillende grootte betreft, maar op het eerste gezicht houdt het christelijk netwerk toch redelijk stand.

Opvallend is de belangrijke positie van de verschillende afdelingen van de Bond van Grote en Jonge Gezinnen (BGJG) in het christelijke netwerk. Deze officieel pluralistische verenigingen bevinden zich niet in het grafisch centrum van het zuilnetwerk maar nemen wel een strategische positie in door te voorkomen dat het gehele christelijke netwerk verder ontrafelt. Heel wat bijna verloren schappen worden door hen toch nog bij de christelijke schaapstal gehouden.

Juist omdat de christelijke zuil zo groot en zo verscheiden is en om beter te kunnen vergelijken met de kleinere zuilen, is het de moeite even de verschillende subgroepen in het christelijk netwerk nader te bekijken. Geïntegreerde subgroepen in het christelijk netwerk zijn er niet veel: de Vlaams-nationale verenigingen hebben nauwelijks onderlinge contacten. De groep van zogenaamde 'progressieve verenigingen', meestal nieuwe sociale bewegingsorganisaties, zoals Van de Velde die in 1985 onderscheidde, is nagenoeg volledig verdwenen. Ook de enkele landbouwverenigingen hebben weinig of geen bestuurlijke contacten. Dat is natuurlijk niet helemaal verwonderlijk: je kan moeilijk bestuurslid zijn van de Landelijke Gilde Waarloos én van de Landelijke Gilde Kontich omdat je maar in een gemeente tegelijkertijd kan wonen. Hier stoten we op de beperkingen van de dubbelfunctiemethode.

Binnen het christelijk netwerk kan (op basis van een verwijzing in de naam) nog wel steeds gesproken worden van een arbeidersvleugel die zeker in aantal organisaties weinig aan omvang heeft ingeboet (van 22 naar 19). Wat de hechtheid van de arbeidersvleugel betreft, zijn er vijf geïsoleerde verenigingen waaronder vier vrouwenverenigingen. Sinds een 15-tal jaar distantiëren de Kontichse Kristelijke Arbeidersvrouwen (KAV) zich van het politieke gebeuren en profileren ze zich als een onafhankelijke, sociaal-culturele vereniging voor alle vrouwen. Het gevolg is dat de meeste KAV's (arbeidersbeweging) in Kontich zijn samengegaan met de KVLV's (boerenbeweging). De veertien verbonden verenigingen van de arbeidersvleugel vormen een component waarin zich 23 connecties voordoen. Deze 23 connecties worden waargemaakt door 41 dubbelfuncties, wat resulteert in een multipliciteit van 1.78. Die hoge multipliciteit toont aan dat die onderlinge bestuurlijke banden niet toevallig zijn. Vooral de verbondenheid tussen het Algemeen Christelijk Werknemersverbond (ACW), de christelijke vakbond (ACV) en het christelijk ziekenfonds (CM) is groot. De dichtheid van het christelijk arbeidersvleugelnetwerk bedraagt 0.13, wat wil zeggen dat 13% van alle mogelijke relaties tussen deze 19 verenigingen gerealiseerd zijn. De samenhang, waarbij ook wordt rekening gehouden met de indirecte relaties, bedraagt 0,53. Deze cijfers duiden op een merkelijk grotere hechtheid van de arbeidersvleugel dan van het christelijke netwerk als

geheel. Er is dus wel degelijk sprake van een echte vleugel, met een eigen identiteit en eenheid. Omdat Van De Velde geen vergelijkbare analysematen voor de christelijke arbeidersbeweging berekende, is een vergelijking met 1985 niet mogelijk. In vergelijking met het volledige socialistisch netwerk, dat net iets kleiner is dan de christelijke arbeidersbeweging, is deze laatste wat minder intern geïntegreerd maar iets groter.

Opvallend in de christelijke arbeidersvleugel is tenslotte de gewijzigde positie van de koepel ACW. In tegenstelling tot 1985, toen het ACW met maar liefst 31% van alle verenigingen uit het christelijk netwerk een directe relatie had, onderhoudt het ACW enkel nog bestuurlijke contacten met haar eigen deelorganisaties en met de politieke partijen. Maar ook binnen de eigen vleugel is de rol van het ACW tanend. Het ACW telt in 1997 binnen de arbeidersvleugel 26 dubbelfuncties met 10 verschillende verenigingen, tegenover 46 dubbelfuncties met 15 arbeidersverenigingen twaalf jaar terug. Het gaat dus niet enkel om minder connecties, maar ook om minder sterke banden: de multipliciteit daalde van 3,1 naar 2,6.

Dat alles verwondert niet: het ACW treedt in Kontich, maar ook elders, steeds meer als een zelfstandige organisatie op in het middenveld en minder als een overlegorgaan tussen de deeltakken van de arbeidersbeweging. Voor Kontich bleek dit uit een gesprek met de ACW-voorzitter maar ook nationaal staat de koepelrol van het ACW volop ter discussie (Cossey, 1993). Toch blijft het Kontichse ACW, samen met de grootste afdeling van de Kristelijke Werknemersbeweging (KWB), met het ACV en met de Christelijke Mutualiteiten (CM), de meest centrale positie in het christelijk netwerk innemen, en dat zowel gemeten op basis van de gemiddelde spoorlengte als op basis van de spilcentraliteit (het aantal keer dat een vereniging voorkomt in alle kortste paden in het netwerk).

1.4.4. Besluit: naar een desintegratie van de zuilnetwerken

In elk van de zuilnetwerken zijn er sinds 1985 min of meer ingrijpende veranderingen te constateren. Ofwel daalt het aantal verenigingen (liberale, socialistische en christelijke), ofwel daalt de integratie van het netwerk (liberale en christelijke), soms is beide het geval. Bovendien neemt de externe segregatie af, op het eerste gezicht misschien maar lichtjes maar de trendbreuk lijkt toch gepasseerd.

De hypothese dat er sprake is van ontzuiling lijkt te worden bevestigd, tenminste wat de zuilnetwerken zónder politieke partijen betreft. In het volgende deel zal blijken of het inbrengen van de politieke partijen ons noopt die voorlopige conclusies bij te stellen. Gezien de politieke partijen sinds enkele jaren algemeen beschouwd wordt als koepel en sluitstuk van de zuilen (cfr. supra), mogen we verwachtingen in die zin vooropstellen.

2. ORGANISATIENETWERKEN MET EEN NETWERKPARTIJ

2.1. Het totale netwerk met partijen: de centrale organisaties

Zoals verwacht, is de invloed van de zeven Kontichse partijen (CVP, VLD, SP, Agalev, VU, Vlaams Blok en KWA) (5) op het totale netwerk nog steeds enorm. Het aantal dubbelfuncties stijgt van 190 naar 276 (+45%) en het aantal connecties tussen verenigingen van 124 naar 176 (+42%). Deze sterke toename van het aantal banden wordt gerealiseerd door 51 van de 136 bestuursleden van de zeven politieke partijen. Ruim 37% van de politieke bestuursleden was in 1997 dus ook op bestuursniveau in het verenigingsleven actief. Partijbestuurders zijn daarmee heel wat 'actiever' dan hun collega-bestuurders uit het gewone verenigingsleven: slechts 8% bestuursleden van de verenigingen is in meer dan één vereniging bestuurlijk actief. In vergelijking met de andere politieke partijen hebben de zuilpartijen CVP, SP en in mindere mate VLD, meer connecties met andere verenigingen dan de andere Kontichse partijen en bovendien zijn deze banden meestal meervoudig, wat wil zeggen dat die connecties meestal door meer dan een persoon wordt gerealiseerd. In tabel 3 staan omwille van de vergelijkbaarheid alleen de cijfers voor de drie zuilpartijen (6).

Tabel 3. Aantal connecties en dubbelfuncties per politieke partij (1985-1997)

Politieke partijen	Onderzoek 1985		Onderzoek 1997		verschil
	connecties	dubbelfuncties	connecties	dubbelfuncties	connecties in %
CVP	31	65	22	35	-29%
VLD (PVV)	12	21	6	14	-50%
SP	14	25	12	24	-14%
Totaal	84	149	52	86	-38%

Ondanks het feit dat de politieke partijen, en dan bij uitstek de zuilpartijen, veel bestuurlijke vervlechtingen kennen, is ook het aantal politieke dubbelfuncties en connecties sterk gedaald tegenover 12 jaar terug, met enig voorbehoud voor de SP. Die terugval heeft niets te maken met een dalend aantal politieke-partijbestuursleden. Met een ongeveer gelijk aantal bestuursleden (52), realiseerde alleen de CVP in 1985 maar liefst 30 dubbelfuncties meer. De blijvende sterke verbondenheid van de SP met het socialistische verenigingsleven, ondanks haar spectaculaire politieke

achteruitgang in Kontich (van vier naar een gemeenteraadszetel), is meer dan merkwaardig en verdient eigenlijk verder onderzoek.

De stelling dat ontzuiling zich eerst en vooral voordoet in de liberale wereld, vervolgens in de christelijke zuil en slechts in laatste instantie bij de socialisten lijkt te worden bevestigd (Hellemans, 1990; Walgrave, 1995). Deze stelling is voornamelijk gebaseerd op de groeiende discrepanties tussen stemgedrag en lidmaatschap van 'bijhorende' vakbond of mutualiteit (Billiet, 1995; Huyse, 1987: 41-42, Walgrave, 1995: 300-312). Zo toonde Billiet aan dat de band tussen stemmen voor de SP en lidmaatschap van het ABVV opvallend beter stand hield dan het stemmen voor de CVP en lidmaatschap van het ACV (Billiet, 1995: 19-21).

2.2. De rol van de politieke partijen in de verschillende zuilnetwerken

Ondanks de terugloop van het aantal bestuurlijke overlappingsen tussen politieke partijen en andere verenigingen, is het partijaandeel in het totaal aantal dubbelfuncties tussen 1985 en 1997 nagenoeg gelijk gebleven op 30%. De politieke partijen blijven dus sterk en centraal aanwezig in de verzuilde netwerken. Er zijn wel verschillen in de precieze rol en de positie die de verschillende verzuilde partijen binnen hun netwerk innemen. Dat blijkt uit tabel 4.

2.2.1. De VLD in het liberale netwerk: de zuil blijft klein en fijn

We stelden reeds dat het liberale netwerk in Kontich eigenlijk niet langer als een zuil kan bestempeld worden omdat niet de helft van de liberale verenigingen direct of indirect voor elkaar bereikbaar zijn. Door het toevoegen van de VLD wordt er wel aan dit criterium voldaan (75%) en ook de dichtheid (weinig) en de samenhang (veel) van het netwerk nemen toe. De VLD is de meest centrale organisatie in het liberale netwerk.

Rekening houdend met de beperkte omvang van het netwerk zijn deze hechtheidsmaten, ook met de VLD erbij, toch eerder langs de lage kant als je ze vergelijkt met 1985. Toen was de liberale zuil, vooral door de centrale rol van de toenmalige PVV, als een klein, maar een sterk samenhangend netwerk te typeren: de dichtheid mét PVV bedroeg 0.31 en de samenhang 0.81. Ruim 80% van de liberale verenigingen was op directe of indirecte manier voor mekaar bereikbaar. In 1997 beperkt de VLD zich in hoofdzaak tot sterke bindingen met haar culturele verenigingen.

Opvallend is wel dat de achteruitgang van het liberale verenigingsleven, voor de VLD op politiek vlak nauwelijks electorale consequenties lijkt te hebben gehad: de VLD is in Kontich sinds 1985 de op een na sterkste partij geworden die tevens de burgemeester levert. Misschien hebben liberale partijen minder nood aan een georganiseerde en in zuilorganisaties gevatte achterban (Walgrave, 1995)?

Tabel 4. Basiskarakteristieken van de zuilnetwerken zonder partij en met partij

	liberaal netwerk		socialistisch netwerk		christelijk netwerk		
	-VLD	+VLD	-SP	+SP	-CVP	+CVP	+CVP e.a. (7)
n verenigingen	7	8	13	14	89	90	93
n geïsoleerden	4	2	3	2	29	27	24
n componenten	1	1	1	1	5	3	2
n dubbelfuncties	4	16	43	66	124	160	171
n connecties	3	7	26	40	76	98	109
densiteit	0.19	0.25	0.29	0.41	0.02	0.02	0.03
samenhang	0.14	0.54	0.58	0.72	0.25	0.43	0.55
centraliteit	1	1.67	1.42	1.44	4.06	3.42	3.62

2.2.2. De SP in het socialistische netwerk: een spin in het centrum van het web

De SP is veruit de meest centrale vereniging in het socialistisch netwerk: met elke andere vereniging binnen het netwerk onderhoudt ze een directe relatie! Amper negen SP-bestuursleden zorgen voor 23 bijkomende dubbelfuncties. De onderlinge bestuurlijke vervlechting is zo groot dat de lokale SP-voorzitter zelfs sprak van 'een vervaging van de grenzen tussen verenigingen en partij'.

Door de introductie van de partij in het netwerk stijgen de samenhang en dichtheid gevoelig verder, maar die stijging is minder uitgesproken dan in 1985. Dat heeft onder meer te maken met het feit dat het socialistische netwerk ook zonder partij al een hecht clubje is. Dankzij de SP behoren 86% van de socialistische verenigingen nu tot de grootste component. Ondanks deze sterke positie van de SP, voldoet de socialistische zuil ook zonder partij met 77% bereikbaarheid ruimschoots aan het verzuilingscriterium van Duffhues e.a..

Tussen 1985 en 1997 viel de SP in Kontich terug van vier naar een gemeenteraadszetel. Dat heeft het socialistisch verenigingsleven niet doen uiteenvallen maar je kan het ook omgekeerd bekijken: het stabiele rode verenigingsleven heeft de neergang van de SP niet kunnen tegenhouden. Deze situatie met sterke zuil en een zwakke partij is dus net het omgekeerde van in de liberale wereld: daar heb je een zwakke zuil en een sterke partij.

2.2.3. De CVP in het christelijk netwerk: de partij houdt het netwerk samen

Het integrerende belang van de CVP in het christelijk netwerk is in vergelijking met 1985 enorm toegenomen, maar dat blijkt niet zozeer uit haar dubbelfuncties, die tussen 1985 en 1997 zijn afgenomen van 65 naar 36, of uit bestaande connecties, die ook zijn afgenomen van 31 naar 22. Frappant is vooral dat de introductie van de partij het aantal componenten (geheel van verenigingen die voor mekaar bereikbaar zijn) in de christelijke zuil doet dalen van vijf naar drie (een component van 59 en twee van twee verenigingen). Alleen dankzij de CVP waaiert het christelijke netwerk dus niet uiteen in subzuiltjes en dat is nieuw: in 1985 was het aantal componenten zonder en met CVP exact even groot (8). Het is misschien paradoxaal dat er hierboven alom sprake was van desintegratie en ontzuiling maar dat we constateren dat er in 1985 meer aparte componenten in het christelijk netwerk waren dan in 1997. Dat kan zuiver netwerkanalytisch bekeken ten dele verklaard worden door het grote aantal christelijke verenigingen dat zich tussen 1985 en 1997 (verder) isoleerde of neutraal werd, vooral die verenigingen die reeds in 1985 relatief perifeer aanwezig waren in het netwerk, waardoor het overblijvende netwerk minder componenten telt. Met andere woorden: het netwerk verbrokkelt aan de marge en wat overblijft bestaat dus uit minder verschillende delen. De grotere rol van de CVP kan ook bekeken worden in het licht van de gedaalde interne integratie van de rest van het christelijke netwerk. Hierbij springt vooral de verzwakte positie van het ACW in het oog. In 1985 onderhield het ACW, overeenkomstig haar rol als

koepel van de christelijke arbeidersbeweging, nog zeer veel contacten zowel binnen de arbeidersvleugel als elders in het christelijke netwerk en droeg ze sterk bij tot de interne integratie van het christelijke netwerk. Daarbij komt nog dat er in 1985 een reusachtige bestuurlijke overlapping was tussen ACW en CVP: maar liefst 14 personen bezetten leidende functies in beide organisaties. Die overlapping was in 1997 gedaald tot vier dubbelfuncties (8).

Om al die redenen viel het belang van de CVP voor de integratie van het christelijke netwerk in 1985 veel minder op. Dit weerspiegelt zich voornamelijk in de toegenomen samenhang, bijna een verdubbeling, bij toevoeging van de CVP in 1997. Dit betekent dat met de CVP bijna twee keer zoveel directe of indirecte relaties gerealiseerd worden dan zonder de CVP. In 1985 nam de samenhang dankzij de CVP slechts toe van 0.64 tot 0.67. De rol van de CVP beperkte zich toen tot het bijtrekken van enkele landbouworganisaties en verenigingen uit de deelgemeente Waarloos. In 1997 is de partij de onbetwiste spil geworden waarrond het gehele netwerk is opgebouwd. Dat kunnen we duidelijk maken door het begrip spilcentraliteit of *betweenness*: in 64% van de gevallen fungeert de CVP in 1997 als spil tussen twee verenigingen. De christelijke vereniging met de tweede grootste spilcentraliteit scoort 18%. Kortom de CVP is het sluitstuk, de koepel van de christelijke zuil in Kontich. In tegenstelling tot vroeger, speelt ze die rol nu alleen en niet meer samen met ACW, CM en KWB.

Wat de andere partijen in het christelijk netwerk betreft, stellen we vast dat de Vlaams-christelijke scheurpartij KWA zich vrij centraal in het christelijk netwerk heeft kunnen nestelen, terwijl Agalev en vooral Vlaams Blok zich veeleer in de periferie van het netwerk bevinden. Deze partijen voegen wel een aantal voorheen geïsoleerde verenigingen aan het netwerk toe waardoor de samenhang van het netwerk lichtjes toeneemt. Doordat deze bijgetrokken verenigingen aan de rand van het netwerk liggen, stijgt de gemiddelde spoorlengte of centraliteit lichtjes.

2.2.4. Besluit: partijen zijn belangrijk, maar kunnen de ontzuiling niet keren

De rol van VLD, SP en CVP in hun respectievelijke netwerken in Kontich is verschillend, zoveel is duidelijk. Toch vallen enkele algemene lijnen te trekken. Politieke partijen waren en zijn de belangrijkste zuilorganisaties. Ze hebben het meeste dubbelfuncties, realiseren het meeste connecties, staan altijd centraal in het zuilnetwerk. Toch kunnen de politieke partijen het tij niet keren. Het verenigingsleven ontzuilt geleidelijk en ook partijen ontsnappen daar niet aan: ze verliezen dubbelfuncties en connecties. Omdat de verenigingen zich dikwijls wat sneller dan de partijen losweken uit 'de wereld der gelijkgestemden', behouden partijen hun centrale positie en worden ze soms nog belangrijker dan voorheen. Zolang de Kontichse politieke partijen echter spil en sluitstuk blijven, zal een versnelde desintegratie van de zuilen nog wel even op zich laten wachten.

3. HET VERENIGINGSLEVEN IN BEWEGING

Naast de hierboven beschreven vaststellingen in verband met de zuilnetwerken, kwamen er tijdens ons onderzoek een aantal andere interessante bevindingen naar voren die ook als indicator van ontzuiling kunnen beschouwd worden. In het kader van dit artikel stippen we ze even kort en algemeen aan, zonder ze helemaal uit te werken. Ze geven het ruimere kader waarbinnen de besproken evoluties in dubbel-functies en connecties zich afspelen.

In het verenigingsleven (van Kontich) doen zich verschuivingen voor. De socio-culturele taak die vroeger prevalerde, heeft aan belang ingeboet ten voordele van het sport- en ontspanningsaspect van het verenigingsleven. Dit blijkt uit een verscheidenheid van factoren. Zo is er de opgang van de sportverenigingen in de totale groep van verenigingen sinds het midden van de jaren '60. Daarnaast blijkt dat 46% van de verenigingen ontspanning en recreatie in 1997 expliciet vermeldden bij de doelstellingen. Wanneer gevraagd wordt naar 'de sector' waarin de vereniging zich situeert, dan scoort ontspanning met 55% veruit het hoogst.

De duidelijkste aanwijzing vinden we als we de verenigingsverantwoordelijken vroegen of ze verwachten dat hun ledenaantal in de toekomst zou gelijk blijven, dalen of stijgen. De bevraagde voorzitters van sociale en culturele verenigingen, die voor een groot deel verzuild zijn, zien in 30% van de gevallen een dalende tendens tegenover slechts 14% van de sportverenigingen, die meestal niet verzuild zijn. Als deze prognoses correct zijn, zal dit verstrekkende gevolgen hebben voor de zuilnetwerken. Deze bestaan immers voor het grootste deel uit sociale en culturele verenigingen. Uit interviews met bevoorrechte getuigen uit het Kontichse verenigingsleven bleek dat bepaalde socio-culturele verenigingen hier handig op inspelen door het oprichten van (zelfstandige) onderafdelingen die volledig gericht zijn op sport en ontspanning. De KWB die over 'de beste pingpongclub van Kontich beschikt', werd meermaals als voorbeeld van deze doelverruiming of -verschuiving aangehaald.

Inzoomen op de verwachte ledentendens van de verenigingen van de verschillende zuilnetwerken geeft aan dat de socialistische en vooral de liberale zuil slecht scoren. De neutrale verenigingen zijn blijkbaar het meest optimistisch over hun toekomst, de christelijke zitten er ergens tussenin. Omwille van de vergelijkbaarheid berekenen we ook voor de kleinere zuilen percentages. De cijfers vind je in tabel 5.

Deze pessimistische prognoses lijken ingegeven door de afwezigheid van een jeugdige onderbouw bij zowel liberalen als socialisten. Geen enkele liberale vereniging en nog slechts twee van de dertien socialistische verenigingen zeggen jongeren onder hun leden te tellen, wat natuurlijk de toekomst hypothekeert. Dit in tegenstelling tot de christelijke verenigingen die nog geschraagd worden door een bloeiende jeugdwerking. Hierbij zij wel opgemerkt dat bijna geen enkele christelijke

jeugdvereniging over bestuurlijke overlappings met andere christelijke verenigingen of partijen beschikt.

Tabel 5. Verwachte tendens in ledenaantal

Verwachte tendens (in %)	Zuil				Totaal
	Christelijke	Socialistische	Liberale	Neutrale	
Stijgend	31	0	17	38	30
Gelijk	50	69	33	41	48
Dalend	19	31	50	21	22
	N = 80	N = 13	N = 6	N = 53	N = 152

Een gelijkaardig beeld krijgen we bij het bekijken van de absolute ledenaantallen van de Kontichse verenigingen tussen 1985 en 1997. Terwijl het ledenbestand van de verzuilde netwerken stagneert (christelijke), lichtjes (socialisten) of sterk (liberale) daalt, stijgt het aantal leden van de neutrale verenigingen. Dit kan wellicht verklaard worden door het feit dat de zuilen met een grotere negatieve 'turnover' te maken hebben, namelijk dat er meer zuilverenigingen verdwijnen (9) dan er nieuwe worden opgericht, wat niet geldt voor de neutrale verenigingen. Uit onderstaande tabel blijkt dat vooral het socialistische en liberale verenigsleven er op achteruitgaat, terwijl het aantal neutrale verenigingen stabiel blijft. De christelijke verenigingen nemen opnieuw een middenpositie in maar gaan er als geheel ook op achteruit. De verdwenen verenigingen zijn, uitgedrukt in aantal leden, echter eerder van beperkt belang. Slechts één ervan telde meer dan 100 leden. De bevinding dat de ontzuiling zich voornamelijk aan de periferie van de verzuilde netwerken voltrekt, wordt hier dus nog eens bevestigd.

Tabel 6. Aantal verenigingen dat ontstaan en verdwenen is tussen 1985 en 1997

Verenigingen	Ontstaan tussen 1985 en 1997	Verdwenen tussen 1985 en 1997	Turnover	
			(N)	(%)
Christelijke	11	21	-10	-10
Socialistische	0	9	-9	-45
Liberale	0	3	-3	-30
Neutrale	9	11	-2	-5

4. BESLUIT: DE VERZUILING NOG NIET VOORBIJ

Kunnen we na al deze vaststellingen zeggen dat het Kontichse verenigingsleven ontzuilt? In tabel 7 worden enkele belangrijke vaststellingen herhaald en worden enkele nieuwe criteria voor verzuiling geïntroduceerd.

Het aantal dubbelfuncties en connecties tussen de verenigingen en de partijen is drastisch gedaald. Daardoor nam het aantal verenigingen dat een geïsoleerde positie inneemt sterk toe.

Kruyt (1957) had het over verzuilingsgraad (in %) waarmee hij aangeeft welk aandeel van het verenigingsleven tot een zuil kan worden gerekend. Zo krijgen we een beeld van de mate waarin de verzuiling is doorgedrongen tot de verschillende terreinen van het maatschappelijk leven. Uit onze zuilconstructie blijkt dat in 1997 67% van de verenigingen aan een zuil kan worden toegewezen. De groep van neutrale verenigingen is gevoelig uitgebreid en de verzuilingsgraad daalde met 12% ten opzichte van 1985. Wanneer er echter geen rekening wordt gehouden met de dubbelfuncties (clusteranalyse) en de toewijzing enkel gebeurt op basis van naam, ideologie of connecties met een partij, dan zien we nauwelijks een verschil van 2%. Wat de zuilconstructie betreft is er in de harde kern van de zuilen dus weinig beweging. Alleen sommige perifere verenigingen zonder expliciete levensbeschouwelijke of ideologische identiteit hebben zich losgemaakt van de verzuilde kern. Deze evolutie trof voornamelijk het christelijk netwerk.

Een gelijkaardige vaststelling betreft de externe segregatie, gemeten aan de hand van het aantal zuiloverschrijdende dubbelfuncties. Deze nemen toe maar situeren zich stuk voor stuk aan de rand van de zuilen. De kern van de zuilen blijft bestuurlijk zuiver. De diepte-interviews met enkele lokale verenigingswatchers bevestigden deze resultaten: de contacten tussen de zuilen nemen wel toe, maar verlopen nog steeds uiterst moeizaam. De ideologie heeft als positieve, bindende factor misschien wel aan belang ingeboet, maar blijft volgens de geïnterviewden nog steeds negatieve drempels opwerpen. Het gevolg is dat verenigingsleden nauwelijks aan activiteiten van 'zuilvreemde' verenigingen deelnemen en dat gezamenlijke initiatieven voorlopig uitzonderingen blijven. Die 'hokjesmentaliteit' speelt volgens de geïnterviewden voornamelijk een rol bij culturele- en seniorenverenigingen die vooral volwassenen en ouderen onder hun leden tellen.

Tabel 7. Verschillende indicatoren van ontzuiling

	Onderzoek 1985		Onderzoek 1997	
	zonder partij	met partij	zonder partij	met partij
1. Totale netwerk:				
# dubbelfuncties	309	458	190	276
2. Zuilconstructie:				
Kruyts verzuilingsgraad	met clusteranalyse	zonder clusteranalyse	met clusteranalyse	zonder clusteranalyse
in %	79	55	67	53
3. Externe segregatie:				
% aandeel tussenblok	connecties	dubbelfuncties	connecties	dubbelfuncties
	2	1	11	7
4. Interne integratie:				
Duffhues' bereikbaarheid	zonder partij (%)	met partij (%)	zonder partij (%)	met partij (%)
liberaal netwerk	50	90	43	75
socialistisch netwerk	56	90	77	86
christelijk netwerk	80	86	49	72

De interne samenhang van de afgekalfde zuilen is minder sterk dan 12 jaar geleden en verschilt per zuil. Volgens het ietwat arbitraire criterium dat de helft van de verenigingen voor mekaar bereikbaar moet zijn om van een zuil te kunnen spreken (Duffhues, Felling en Roes, 1985), kan het christelijke netwerk zonder partij, laat staan het liberale netwerk, nog moeilijk als een zuil worden beschouwd. Door het toevoegen van de partijen wordt ook in 1997 echter nog ruimschoots aan dat criterium voldaan, maar het liberale netwerk is wel een erg klein zuiltje en het christelijke netwerk staat of valt met de CVP. Niettemin bleek uit de interviews dat niet zozeer de christen-democratische partij als vertegenwoordiger van de zuil wordt beschouwd, maar dat veeleer bepaalde mensen uit de partij verschillende delen van het christelijk verenigingsleven vertegenwoordigen. Zo verwijzen arbeidersverenigingen of boerenverenigingen niet naar de CVP als partij, maar veeleer naar CVP-ers die hun standpunten genegen zijn. De SP wordt daarentegen wel beschouwd als de spreekbuis van haar kleine maar hechte zuil. Dat heeft waarschijnlijk voor een stuk te maken met het feit dat de CVP een brede standenpartij is en de SP een meer homogene arbeiderspartij. Maar ook zonder partij is het zuilkarakter van het socialistische netwerk ruimschoots gewaarborgd. Deze densiteit zorgt voor grote eensgezindheid, maar leidt tot isolement. Volgens een bevoorrecht getuige moet daar de politieke achteruitgang van de SP in Kontich gezocht worden.

We kunnen concluderen dat er zeker sprake is van enige ontzuiling in Kontich, de verenigingen en politieke partijen zijn minder sterk en minder exclusief aan elkaar gekoppeld. De verzuiilde netwerken zijn kleiner en minder hecht. Toch blijven de traditionele zuilen voorlopig overeind en behouden ze hun greep op het lokale verenigingsleven. De ontzuiling verloopt niet dramatisch, door massaal de zuilbarrières te doorbreken, maar veeleer geleidelijk doordat de netwerken kleiner worden en de verenigingen minder aan elkaar vastgeklonken zijn, door een langzame afkalving. Deze tendens is meest zichtbaar in de periferie van de zuilen, maar laat zich een enkele keer voelen in de kern ervan. Tekenend in dat verband is vooral de gewijzigde positie van het ACW dat zich onafhankelijker opstelt tegenover de andere christelijke verenigingen en vooral dan tegenover de CVP. Enkel de socialistische zuil slaagt er in zijn samenhang te behouden en zelfs te vergroten. Toch is het voortbestaan ervan omwille van de schaarse doorstroming en de hoge bestuursbelasting erg onzeker. In alle jongerenverenigingen lijkt de ideologische factor aan belang in te moeten. In 1997 bestaan er geen politieke jongerenformaties meer en de christelijke jeugdbewegingen blijven wel succesvol, maar nemen een onafhankelijke positie in. Samen met de vaststelling dat het sport- en ontspanningsaspect bij de verenigingen aan belang wint, is dit een mogelijke indicator voor een verdere ontzuiling in de toekomst.

Op basis van kwantitatieve gegevens en doorheen een longitudinaal onderzoek hebben we aangetoond dat de verzuiiling op mesoniveau in Kontich afnam tussen 1985 en 1997. Toch dringt enig voorbehoud zich op: een netwerkanalyse van dubbelfuncties is slechts één methode. Zuilorganisaties zijn ook nog via andere mechanismen aan elkaar gekoppeld, zoals formele coördinatiestructuren of indirecte

---

contacten. In dit onderzoek hebben we dus slechts een mesodimensie van verzuiling gevat. Bovendien: wat te zeggen van andere gemeenten, van Vlaanderen of van België als geheel. Onze data laten niet toe daarover iets te zeggen. Misschien ontzuilt het verenigingsleven in andere gemeenten minder, of juist veel sneller, of misschien wel helemaal niet. Onze ene case kan niet veralgemeend worden, maar de hypothese dat zich ook elders ontzuiling voordoet, is in ieder geval wel plausibeler dan de omgekeerde. Verder onderzoek moet meer duidelijkheid brengen. We zien wel zekere parallellen tussen de Kontichse situatie en wat zich op nationaal vlak afspeelt. Zo is de veranderende houding van het ACW tegenover de CVP, die in Kontich geen exclusieve banden meer hebben, gelijkaardig aan het onlangs voorzichtig op een kier zetten van de nationale ACW-deur voor andere nationale partijen (10). Ook nationaal is er in zekere mate sprake van een voorzichtige ontzuiling op mesoniveau, maar ze is niet of nauwelijks empirisch hard te maken. De transformatie van de zuilen - minder ideologie en meer netwerk - die Huyse (1987) en Hellemans (1990) vooropstellen, lijkt te worden gevolgd door echte ontzuiling. De Kontichse data maken verder ook duidelijk dat de politieke partijen nog steeds de meest centrale actor zijn in het netwerk. In geval van de christelijke zuil in Kontich bekleedt de CVP zelfs een onmisbare rol in het bijeenhouden van het zuilnetwerk. Als ook de nationale politieke partijen meer en openlijker beginnen te twifelen aan hun zuilaanhankelijkheid, waarvoor er enige aanduidingen zijn (Walgrave, 1995), dan dreigt dat verzuiling in zijn centrum te treffen. Na ontzuiling in de marge van de zuilnetwerken, zoals we in Kontich vaststelden, is ontzuiling vanuit de kern niet meer geheel ondenkbaar. Maar zover is het nog niet: er zijn barstjes maar de 'grote' ontzuiling staat nog niet onmiddellijk voor de deur.

BIJLAGE 1. DE GEBRUIKTE TERMINOLOGIE - NETWERKANALYSE

Het **aantal organisaties** is het totaal aantal verenigingen dat we tot een bepaalde zuil bekennen. De **dubbelfuncties** of bestuurlijke overlappingsen vormen de mechanismen waarmee het uiteindelijke netwerk tot stand komt. De **connecties** of relaties die tussen de verenigingen bestaan, kunnen dus verschillen in sterkte, naarmate de connectie wordt gevormd door één of vb. vijf dubbelfuncties. De maat die hiervoor gebruikt wordt is de **multipliciteit**. Multipliciteit duidt op de verhouding tussen het aantal dubbelfuncties en het aantal relaties of connecties. Een verzameling verenigingen wordt een **component** genoemd. Het gaat hier om twee of meer verenigingen waartussen een directe of indirecte relatie bestaat. De **geïsoleerden** zijn daarbij die verenigingen die tot de zuil behoren, maar niet tot een component. Ze hebben m.a.w. geen bestuurlijke contacten met andere Kontichse verenigingen en werden aan de zuil toegekend op basis van naam of ideologie.

De **densiteit** (of dichtheid) van een netwerk geeft aan in welke mate zijn leden onderling verbonden zijn. Of: *de proportie paren waartussen een directe relatie bestaat of het aantal gerealiseerde op het aantal mogelijke relaties*. Een densiteit van 0.4 duidt er dus op dat 4 op 10 relaties effectief gerealiseerd zijn. Belangrijk is ook te vermelden dat dichtheid berekend wordt op gedichotomiseerde data en dus geen rekening houdt met de sterkte van de connectie. **Samenhang** is een verruimde variant van densiteit, die aldus berekend wordt: *de som van alle directe en indirecte relaties binnen de afzonderlijke componenten, gedeeld door het aantal mogelijke relaties in de zuil*. Zowel de dichtheid als de samenhang zijn afhankelijk van de grootte van het netwerk en dat bemoeilijkt vergelijking.

Centraliteit (of gemiddelde spoorlengte) is *het gemiddelde van het minimaal aantal paden dat nodig is om een (directe of indirecte) relatie te leggen tussen twee punten van een component* en bedraagt minstens 1. Een hogere centraliteit betekent dat de gemiddelde afstand tussen twee punten van het netwerk langer is en dus is het netwerk minder centraal. Centraliteit kan echter ook berekend worden per punt. Dan wordt de som van alle kortste afstanden genomen: hoe lager deze som, hoe dichter dit punt is tot alle andere punten. Een tweede methode wordt **betweenness** of **spilcentraliteit** genoemd en bekijkt de zaak van een andere kant: namelijk het aantal keer dat een punt voorkomt in alle kortste paden in het systeem. Letterlijk: in welke mate ligt een punt tussen (between) twee andere punten (Helmers, 1975; Van de Velde, 1988, Scott, 1991).

Deze maten werden berekend aan de hand van het netwerkanalytisch programma UCINET (Borgatti, Everett, Freeman, 1992).

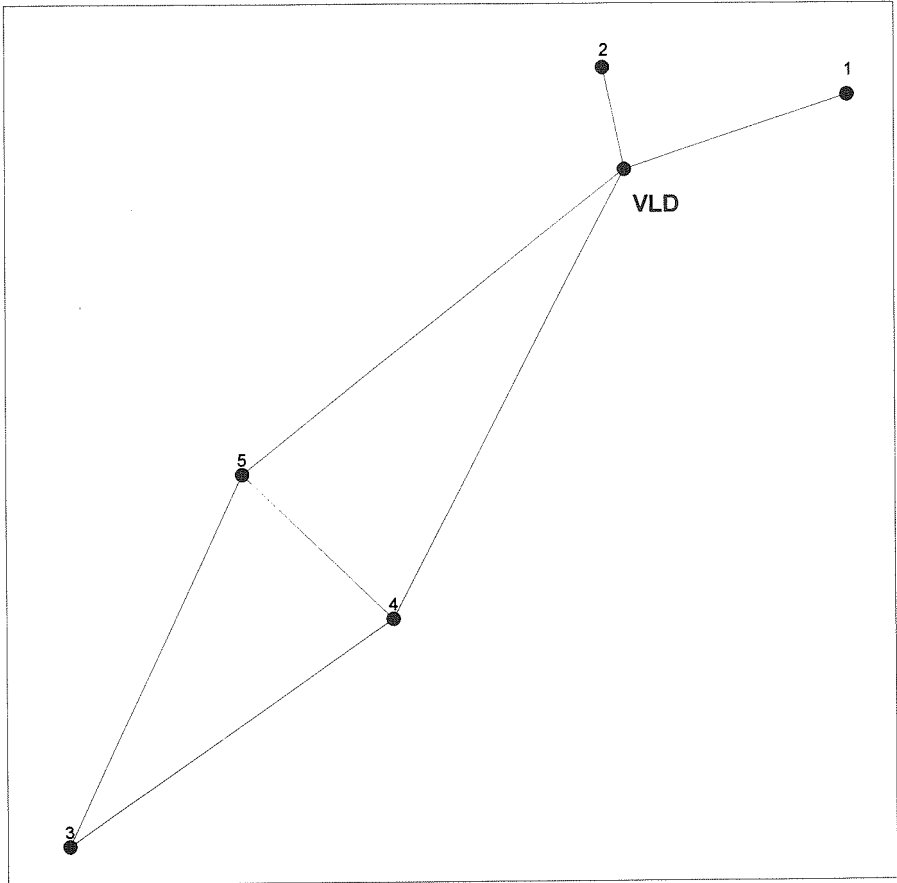

BIJLAGE 2. GRAFISCHE VOORSTELLING VAN DE ZUILNETWERKEN

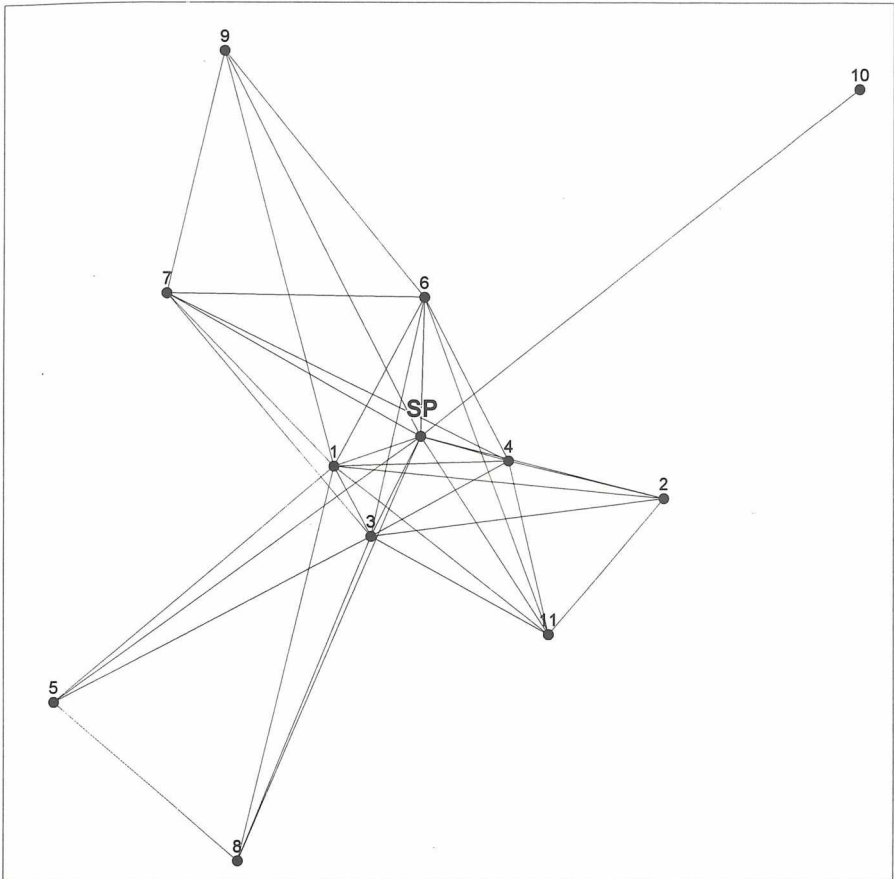
Met behulp van het programma Pajek (Batagelj en Mrvar, 1998) werden de data-matrices omgezet in een grafische voorstelling. Hierbij werd er gebruik gemaakt van het Fruchterman Reingold algoritme. Dit algoritme gaat plaatsen toewijzen op een twee-dimensioneel vlak aan de verenigingen op basis van een zelfgekozen start-punt. Indien er een verbinding tussen twee verenigingen is, dan worden deze verbonden met een lijn. De lengte van deze lijn is afhankelijk van de sterkte van de verbinding. Een hoger aantal dubbelfuncties zal zorgen voor een kortere lijn en vice versa (Tamassia, 1997).

Het liberale netwerk

- 1 Josse Clymanskring vzw
- 2 Willemsfonds Kontich-Waarloos
- 3 Studiecentrum Prof. Dr. Uytterspot
- 4 Vlaams sociaal liberale vereniging vzw
- 5 Vrienden van de Oosterschelde

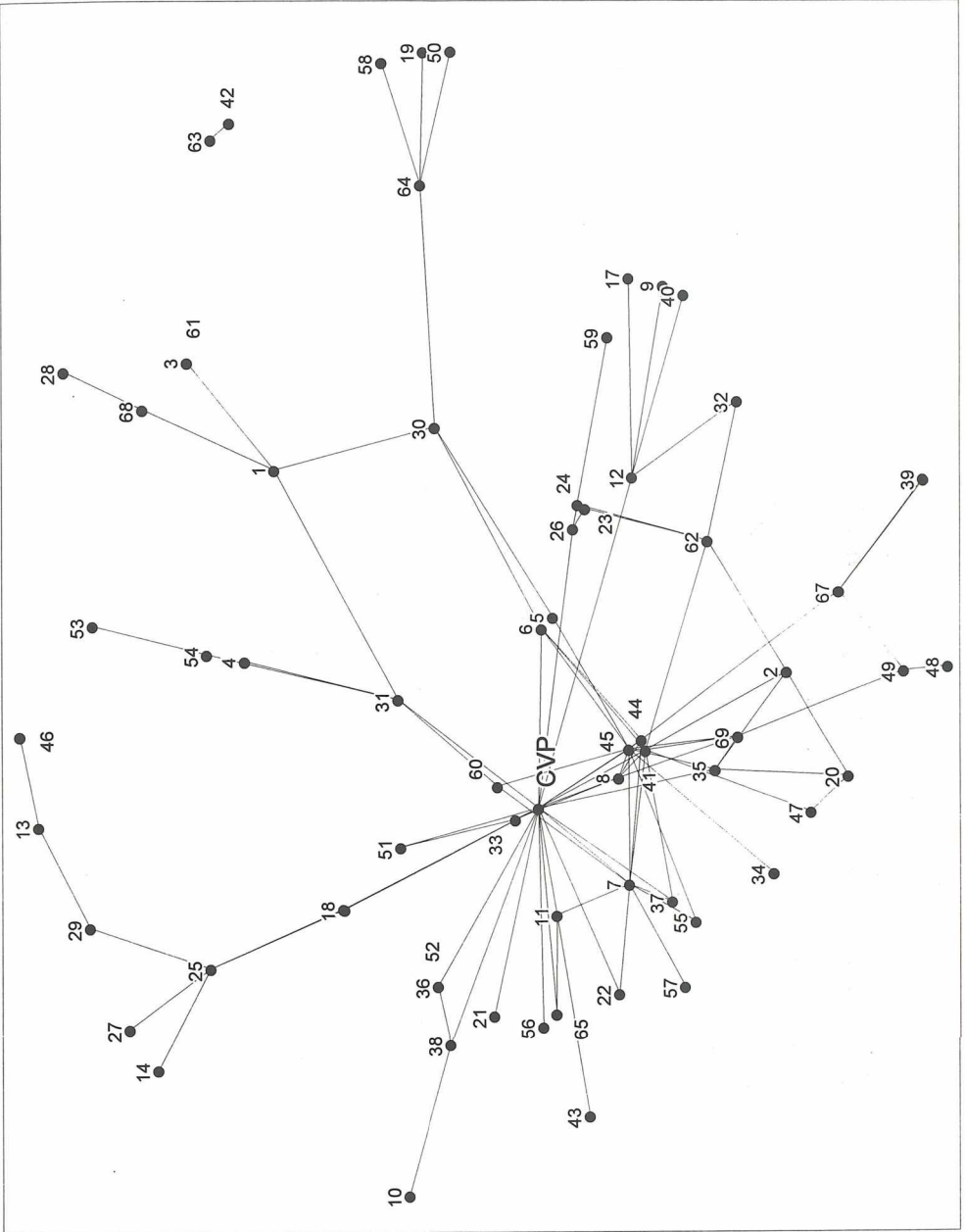
Het socialistische netwerk

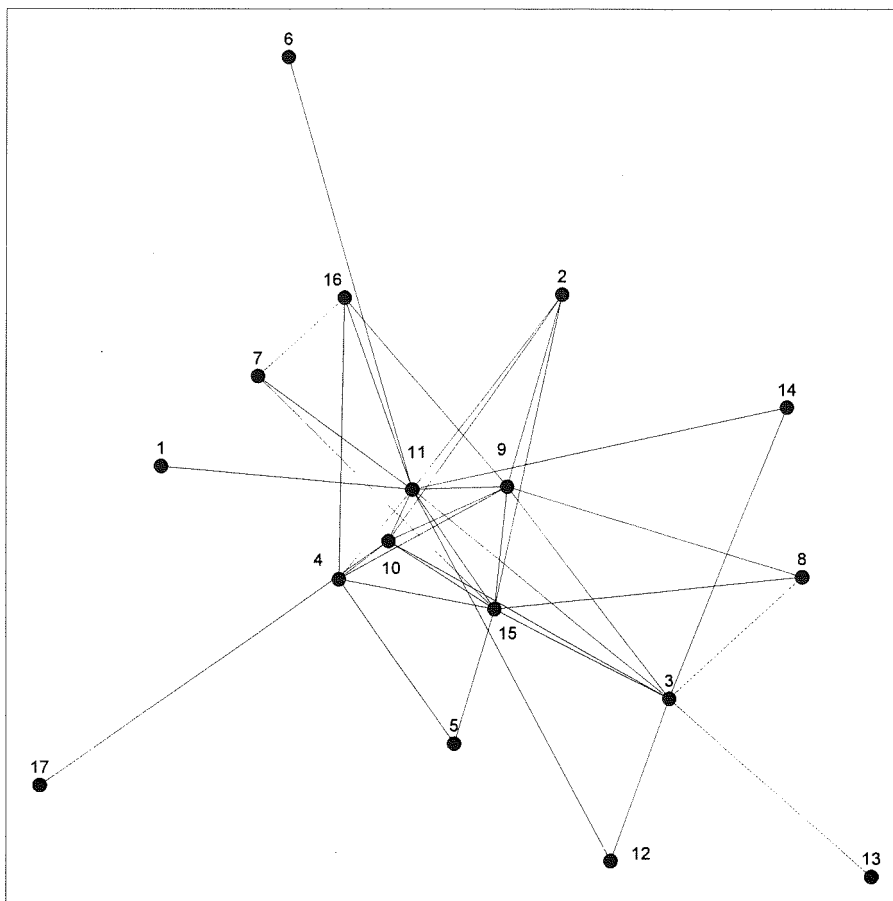
- 1 Centrale voor Socialistisch Cultuurbeleid
- 2 Coöperatieve Vrouwenbeweging Kontich
- 3 Fresia
- 4 Socialistisch Vooruitziende vrouwen
- 5 Wijkwerking-Altana-Wijk
- 6 S.J. De Rode Valken
- 7 Jeugdatelier de Klaproos
- 8 Socialistische solidariteit
- 9 Jeugdvrienden Kontich
- 10 Duivenmaatschappij 'De Roos- De Welkom'
- 11 Oudervereniging Gemeenschapsschool

Het christelijk netwerk

1 Davidsfonds Kontich	36 Broederlijk Delen
2 Davidsfonds Waarloos	37 Wereldsolidariteit
3 Kring voor Heemkunde Kontich vzw	38 Mensen voor mensen
4 Vlaamse Kring Kontich	39 Schakel
5 Werkgroep Vakantiegenoegens	40 Landbouwcomice Kontich
6 KWB Koka	41 Christelijke mutualiteit
7 KWB Sint-Martinus	42 Agrarische bedrijfshulp
8 KWB Sint-Rita	43 Bedrijfshulprundveehouders
9 K.A.V. en K.V.L.V. Waarloos	44 A.C.V.
10 K.A.V. en K.V.L.V. (KAZ)	45 A.C.W.
11 Landelijke Gilde Kontich	46 Ziekendienst +80 St-Martinus
12 Landelijk Gilde Waarloos	47 Ziekenzorg Waarloos
13 Parochiale Vrouwengilde Reneldis	48 VMPA-afdeling Pentadactyla
14 Carpe Diem	49 Beheersteam Oude Spoorweg
15 Jeugdtoneel Radeske	50 Antwerp Badminton Club
16 Jeugdorkest Kontich	51 B.C. "De Fortuin"
17 Fanfare Sint-Cecilia Waarloos	52 B.C. "Zonder Schrik"
18 Harmonie Vrede en Vermaak	53 Ponyclub Leopold III
19 Konsinjoorkes	54 Rijvereniging Leopold III
20 Sint-Ceciliakoor Waarloos	55 T.T.K. Martinus (tafeltennis)
21 Sint-Martinuskoor	56 Kontich F.C.
22 Toneelvereniging "Willen is Kunnen"	57 KWB Sint-Martinus (voetbal)
23 Chirojongens Waarloos H. Lodewijk	58 K.V.K. Kontich-Scaldis
24 Chiromeisjes Waarloos Sint-Michaël	59 Z.V.C. Waarloos
25 V.V.K.S.M. 27ste Sint-Renilde	60 Komart KWB (volleybal)
26 Jeugdhuis Den Trap	61 Turftrappers
27 Lintfabriek vzw	62 St-Michielschool Waarloos
28 Vlaams Blok Jongeren	63 St-Jozefinstituut
29 Kikker	64 St-Montfortschool
30 BGJG afdeling Koka	65 St-Ritacollege
31 BGJG afdeling centrum	
32 BGJG afdeling Waarloos	67 Agalev
33 K.B.G. Kontich-Centrum	68 Vlaams Blok
34 K.B.G. Kontich-Kazerne	69 KWA (Kontich Waarloos Anders)
35 K.B.G. Waarloos	

De christelijke arbeidersbeweging en politieke partijen

1 Werkgroep Vakantiegenoegens

2 KWB Koka

3 KWB Sint-Martinus

4 KWB Sint-Rita

5 KBG centrum

6 KBG kazerne

7 KBG Waarloos

8 Wereldsolidariteit

9 Christelijke mutualiteit

10 A.C.V.

11 A.C.W.

12 TTK Martinus (tafeltennis)

13 KWB Sint-Martinus (voetbal)

14 Komart KWB (volleybal)

15 CVP

16 KWA

17 Agalev

NOTEN

- * Met dank aan Veerle Van De Velde voor haar hulp bij het repliceren van haar onderzoek. Van deze bijdrage zou geen sprake geweest zijn zonder de onverdrotten inzet van de studenten sociale wetenschappen, eerste en tweede licentie politieke en sociale wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen (UIA), die daar in 1997 deelnamen aan het leeronderzoek over verzuiling. Het gaat hier met name om Caroline Bastiaens, Christophe Cousaert, Charlotte Creton, Koen Cuypers, Sofie Daemen, Sarah Helsen, Michaël Herremans, Guy Peters en Sandrien Van de Vel. Voor de technische assistentie zijn we dank verschuldigd aan Koen Pepermans.
- (1) In Van De Velde (1988) komt de methodologie niet echt uitgebreid aan bod. We verwijzen dan ook naar de eindverhandeling waarop het artikel uit 1988 gebaseerd is: Van De Velde, 1985.
  - (2) Deze methode kan gezien worden als een soort compromis tussen de *single linkage* methode (directe en indirecte bereikbaarheid) en de *complete linkage* methode (enkel directe bereikbaarheid). Het resultaat ervan geeft aan dat elke vereniging binnen een bepaald cluster gemiddeld een grotere bestuursoverlapping kent met de andere verenigingen van de cluster dan met alle leden van elke andere cluster (Scott, 1991: 133; Lorr, 1983: 88).
  - (3) Het nadeel van deze methode is dat er zich geen natuurlijke grens aandient om over het aantal clusters te beslissen. Daarom werd het minimaal fusieniveau gekozen dat het best de gebruikte maat in het vorige onderzoek benaderde.
  - (4) Dit cijfer bevat dubbeltellingen, vermits het de som is van de ledenaantallen van de betrokken verenigingen en een persoon lid kan zijn van meerdere verenigingen.
  - (5) Kontich Waarloos Anders (KWA) is een afsplitsing van voormalige CVP- en VUleden, maar voert een vrij zelfstandige koers.
  - (6) De cijfers van de andere partijen zijn moeilijk te interpreteren en we zullen er dan ook geen uitspraken over doen. Zo zijn een aantal partijen verdwenen, waarvoor andere in de plaats zijn gekomen. De vergelijking 1985-1997 is dus niet helemaal correct. Van de VU werd bovendien geen volledige bestuurslijst bekomen.
  - (7) Ook de partijen KWA, Agalev en Vlaams Blok worden tot het christelijke netwerk gerekend. De VU beschikt, mogelijk omwille van een onvolledige bestuurslijst, over geen enkele bestuurlijke overlapping met een andere vereniging. De toevoeging van het Vlaams Blok gebeurde op basis van één connectie met een Vlaams-christelijke vereniging. Volgens de bevoorrechte getuigen

die we interviewden hebben zowel Agalev als het Vlaams Blok in Kontich hun wortels in het (Vlaams-) christelijke verenigingsleven.

- (8) De vier mensen van het ACW die nu nog in de CVP actief zijn, bezetten geen sleutelposities meer. Ondertussen worden vanuit het ACW ook mensen uit andere partijen, Agalev en vooral KWA, gesteund. De ACW-voorzitster van Kontich zei dat deze bewuste keuze voor 'politiek pluralisme' door ACW-Antwerpen beschouwd wordt als een interessant experiment met alternatieve modellen die ook op een hoger niveau meer en meer aanhang genieten.
- (9) Met verdwijnen wordt bedoeld ophouden te bestaan of fusioneren met een andere vereniging. Er wordt hier echter, in tegenstelling tot bij de netwerk-analyse, geen rekening gehouden met verenigingen die van het neutrale naar een verzuild netwerk verhuizen of omgekeerd.
- (10) Zie ACW-congres van 17 juni 1996.

BIBLIOGRAFIE

- BILLIET, J. (1987), 'De complexe relaties tussen de CVP en de Christelijke zuil', *Kultuurleven*, 54 (5): 424-434.
- BILLIET, J., (ed.) (1988), *Tussen bescherming en verovering. Sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven, Universitaire Pers.
- BILLIET, J. (1995), 'Het lidmaatschap van sociale organisaties en trouw stemgedrag', *Res Publica*, 1: 11-28.
- BORGATTI, S.P., M.G. EVERETT & L.C. FREEMAN (1992), *UCINET IV Version 1.00*. Columbia: Analytic Technologies.
- COSSEY, H. e.a. (1993), 'Een nieuw politiek project van/voor het ACW', *De Gids op Maatschappelijk gebied*, 84 (2): 239-265.
- DUFFHUES, T., A. FELLING, & J. ROES (1985), *Bewegende patronen. Een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Nijmegen: KADOC.
- HELLEMANS, S. (1990), *Strijd om de moderniteit. Sociale beweging en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven: Universitaire Pers.
- HELMERS, H.M., F.N. STOKMAN e.a. (1975), *Graven naar macht. Op zoek naar de kern van de Nederlandse economie*. Amsterdam: Van Gennep
- HUYSE, L., (1987), *De verzuiling voorbij*. Leuven: Kritak.
- KRUYT, J.P., (1957), 'Sociologische beschouwingen over zuilen en verzuiling', *Socialisme en democratie*, 14 (1), 12-29.

- LAUMANN, E.O., F.U. PAPPI (1976), *Quantitative studies in social relations*. London: Academic Press.
- LORR, M. (1986), *Cluster analysis for social scientists*. London: Jossey-Bass Publishers.
- MRVAR, A., V. BATAGELJ (1998), 'Pajek: Package for large network analysis', <http://vlado.mat.uni-lj.si/pub/network/pajek>
- ROKKAN, S. (1977), 'Towards a generalised concept of verzuiling, a preliminary note', *Political Studies*, 25 (4), 563-570.
- SCOTT, J. (1991), *Social network analysis. A handbook*. London: Sage Publications Ltd.
- SMITS, J. (1982), 'De standenvertegenwoordiging in de Christelijke Volkspartij en de parti Social Chrétien.' *Res Publica*, 24(1): 73-127.
- TAMASSIA, R. (1997), 'Advances in the theory and practice of graph drawing', <http://www.cs.brown.edu/people/rt/papaers/ordal96.html>
- VAN AELST, P., E. BRUYNINCKX (1998), 'Netwerkanalyse: 2 concrete toepassingen', *PSW-papers*, 1(3).
- VAN DER KNOOP, J. (1994), 'Dubbelfuncties', pp. 121-140, in: HUBERTS, L.W.J.C. & J. KLEINNIJENHUIS (eds.), *Methoden van invloedsanalyse*. Amsterdam: Boom.
- VAN DE VELDE, V. (1985), *Zuilstructurele determinanten van de politieke besluitvorming in een lokale samenleving, een case-study in Kontich*. Leuven.
- VAN DE VELDE, V. (1988), 'De netwerkanalytische benadering van lokale zuilstructuren. Een toepassing', pp.203-228, in: BILLIET, J., *Tussen bescherming en verovering, sociologen en historici over zuilvorming*. Leuven: Universitaire Pers.
- WALGRAVE, S. (1995) *Tussen loyaliteit en selectiviteit. Over de ambivalente verhouding tussen nieuwe sociale bewegingen en de groene partij in Vlaanderen*. Leuven/Apeldoorn: Garant.
- WASSERMAN, S., K. FAUST (1994), *Social network analysis*. Cambridge: University Press.

